
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԳԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱԼԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ուսումնասիրելով գիտության փիլիսոփայությանը նվիրված նորագույն ռուսալեզու գրականությունը՝ այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, ասես գիտական գիտելիքը միայն բնագիտական կայուն, վերարտադրելի հիմքերով գիտելիքն է: Այդ գիտելիքը ստեղծողները հիմք են ընդունում ուսումնասիրվող իրականությունը, որը կարելի է բազմիցս դիտարկել և վերարտադրել գիտափորձով: Բայց չէ՞ որ գոյություն ունեն գիտելիքի այնպիսի ոլորտներ, որոնց հիմքերը սկզբունքորեն վերարտադրելի չեն (օրինակ՝ պատմական և հատկապես հասարակական պատմությանը վերաբերող գիտելիքները): Հասարակական պատմությանը վերաբերող իրողությունները հնարավոր չէ վերարտադրել այնպես, ինչպես դրանք եղել են, քանզի այլևս գոյություն չունեն: Պատմական իրականությունը պատմաբաններից բաժանված է ժամանակի անհաղթահարելի պատմեջով: Սակայն դա չի նշանակում, թե այն դեպքերը, իրադարձությունները, որոնք անցնում են անցյալի գիրկը, իրենց հետ տանում են պատմական իրականության ողջ բովանդակությունը: Ընդակառակը, երբեմն ժամանակի ու տարածության հեռվից կարելի է ավելի շատ բան տեսնել: Պատահական չէ, որ մարդիկ հաճախ չեն կարողանում ճիշտ գնահատել տվյալ պահին ընթացող իրադարձությունների դերն ու նշանակությունը: Միայն որոշ ժամանակ անց, երբ հանդարտվում են կրթերը, հույզերը, և հնարավոր է դառնում անկողմնակալ անդրադարձ կատարել, առավել ճշգրիտ են գնահատվում և իմաստավորվում պատմական իրողությունները:

Ինչպես ասացինք, պատմաբանը դասական էմպիրիկ բնագետի նման հնարավորություն չունի անմիջականորեն դիտարկելու անցյալի դեպքերը: Նա զրկված է սոցիալական գիտափորձ անցկացնելու հնարավորությունից: Պատմաբանը հետազոտում է այնպիսի դեպքեր և իրադարձություններ, որոնք անշրջելի են, քանի որ անշրջելի է պատմական ժամանակը: Պատմաբան-հետազոտողը հնարավորություն չունի անմիջականորեն ստուգելու պատմական իրադարձությունները և ստիպված է դիմել միջնորդավորված միջոցների՝ պատմական աղբյուրների օգնությանը:

Պատմական գիտելիքում հետազոտության և գիտելիքի օբյեկտները որակապես տարբեր են: Հետազոտության օբյեկտները անցյալի արտացոլումներ, վկայություններ, պատկերներ, «հետքեր» են, որոնց ուսումնասիրության շնորհիվ պատմաբանը փորձում է վերականգնել, վերստեղծել գիտելիքի օբյեկտների պատկերները, այսինքն՝ վերակառուցել պատմական իրականությունը: Դրա շնորհիվ ստեղծվում են պատմագիտական աշխատություններ, հոդվածներ, դասընթացներ, որոնք անվանվում են երկրորդային պատմական տեքստեր: Պատմագիտական հետազոտություններում միշտ երկրորդային տեքստերը հիմնվում են առաջնային տեքստերի վրա՝ որպես վերջիններիս քննական վերլուծության, ընդանրացման, լայն իմաս-

տով՝ հետազոտության արդյունք: Այսպիսով, պատմագիտական հետազոտությունների վերջնական նպատակը անցյալի դեպքերի, իրադարձությունների, անձանց, կերպարների և այլ իրողությունների վերստեղծումն է, վերակերտումը մարդկային գործունեության արդյունքների, անցյալից մնացած «հետքերի», վկայությունների (պատմագիտական գրավոր և հնագիտական աղբյուրների), նյութական մշակույթի հուշարձանների և այլ առարկաների ու երևույթների ուսումնասիրության միջոցով: Պատմաբանը անցյալը վերակառուցում, նկարագրում է այնպես, կարծես թե ինքը գտնվում է անցյալում: Պատմաբանի գլխավոր նպատակը պատմական իրողությունների բացահայտումը, դրանց նկարագրությունն ու բացատրությունն է:

Պատմական գիտելիքի օբյեկտիվ հիմքերը պատմագիտական աղբյուրներն են: Դրանք այն հետքերն են, որոնց միջոցով կարելի է թափանցել անցյալի խորքը: Պատմագիտական աղբյուրները ներկայացնում են պատմական իրականությունը, ուստի տեղեկատվության անսպառ զետեղարաններ են: Դրանց միջոցով անցյալը ներկայանում է որպես անցյալ սերնդի խտացված, կարծրացած փորձի և հոգեբանության արտահայտություն: Պատմական աղբյուրները՝ որպես օբյեկտիվ իրողություններ, մարդկային կրքերի, մտադրությունների, ցանկությունների, նպատակադիր գործունեության արդյունք են: Ցանկացած պատմագիտական հետազոտություն սկսվում է աղբյուրների քննադատական վերլուծությունից: Առանց պատմագիտական աղբյուրների քննական վերլուծության պատմագիտական հետազոտությունը կվերածվի վաղուց հայտնի տեղեկությունների կոմպիլյացիայի, պատմական փորձով չհիմնավորված սխեմաների: Պատմագիտական աղբյուրն այն տեղեկությունների կրողն է, որոնց միջոցով պատմաբանը վերակառուցում է իր հետազոտած հասարակական-պատմական իրականությունը: Պատմագիտական աղբյուրը, անցնելով հեղինակի հոգեկան ոսպնյակի միջով, ներկայացնում է խնդրո առարկա պատմական ռեալությունը՝ բնորոշելով իրականության այդ հատվածն ընկալողի նպատակներն ու մեթոդները¹:

Պատմագիտական աղբյուրը ունի երկակի նշանակություն՝ ճանաչողական և արժեքային: Ճանաչողական օբյեկտը պարունակում է որոշակի արժեք ներկայացնող գիտելիք և տեղեկություն:

Երբեմն պատմագիտական աղբյուրների վերլուծությունը նմանեցնում են քվանտային ֆիզիկայի օբյեկտների ուսումնասիրությանը: Հայտնի է, որ սարքերի միջոցով միկրոօբյեկտների դիտարկման դեպքում սարքերն էապես ազդում են ճանաչվող օբյեկտների վրա: Ընդ որում, միկրոօբյեկտների վրա սարքերի ազդեցությունը ուղիղ համեմատական է հետազոտվող օբյեկտների չափերին: «Եթե դասական ֆիզիկայում օբյեկտի և սարքի միջև գոյություն ունեցող փոխազդեցությունը կարելի է հաշվի չառնել, կամ, եթե պետք է, այն կարելի է հավասարակշռել, ապա քվանտային ֆիզիկայում այդ փոխազդեցությունը երևույթի անքակտելի մասն է: Ուստի քվանտային երևույթների նկարագրությունը սկզբունքորեն պետք է ներառի փորձարարական սարքի բոլոր էական մասերի նկարագրությունը»²:

¹ Стен "Источниковедение". М., 1969, **Пронштейн А. П.** Методика исторического источниковедения. Ростов на-Дону, 1976:

² **Бор Н.** Атомная физика и человеческое познание. М., 1961, с. 143.

Հայտնի ֆիզիկոս Վ. Հայզենբերգը քվանտային ֆիզիկայում ծագած այդ խնդիրը մեկնաբանել է որպես սարքի և միկրոօբյեկտի միջև փոխազդեցության «անվերահսկելիություն», երբ անհնար է սահման գծել ատոմային ֆիզիկայի օբյեկտի և նրա գիտական ճանաչողության միջոցների միջև: Քվանտային ֆիզիկան բացահայտեց սարքի նոր դերը. օբյեկտի գիտական հետազոտությունն անհնար է առանց այն դիտարկող միջոցների նկարագրության, այն միջոցների, որոնք օբյեկտի հատկանիշների արտաքին պայմաններն են: Համանման իրավիճակ գոյություն ունի նաև պատմական ճանաչողության ոլորտում: Այստեղ ևս անցյալի պատմական նկարագրությունները ոչ միայն անբաժանելի են այն աղբյուրներից, որոնց վրա հիմնվում է դրանց նկարագրությունը, այլև այդ աղբյուրների սուբյեկտիվ հակումներից են:

Չենք կարող համաձայնել այն պատմաբանների հետ, որոնք աղբյուրները դիտարկում են միայն որպես փաստեր ներկայացնող տեքստեր՝ անտեսելով դրանց մեկնաբանությունները: Ցանկացած պատմագիտական աղբյուր կարող է փաստական և արժեքային, անձնական և հասարակական մեկնաբանման:

Ժամանակի ընթացքում պատմական գիտությունը լրացվում է նոր փաստերով, որի շնորհիվ իրականության վերաբերյալ հին պատկերացումները կան ճշգրտվում են, կամ՝ լրիվ վերանայվում: Վերջին հարցը կապված է աղբյուրների վերլուծության հետ: Նկատենք, որ պատմաբանը փաստաթղթերի պասիվ ստեղծող չէ: Նա կարգավորում, ղեկավարում է պատմական աղբյուրների ստեղծման գործընթացը: Այնպես, ինչպես սոցիոլոգը ստեղծում է իր աղբյուրների բազան՝ բաժանելով անկետաներ, հարցման թերթիկներ, այդպես էլ պատմաբանն է աղբյուրները դասակարգում, կուտակում արխիվներում: Ավելին, որպես գիտական գիտելիք, պատմական գիտելիքը սոսկ տեղեկությունների, փաստերի հավաքածու չէ: Նրան բնորոշ է համակարգայնությունը: Դա նշանակում է, որ տարանջատ մի քանի նախադասություններից կազմված տեղեկությունները, անկախ այն բանից, թե դրանք որքան տարողունակ են ու հուսալի, գիտություն չեն: Օրինակ՝ հեռախոսի գրքերի, խոհարարական գրքերի, քաղաքի փողոցների մասին բովանդակող տեղեկագրերը թեև կարող են ճշգրիտ ու մատչելի ձևով դասակարգված լինել, սակայն դրանք չի կարելի համարել գիտական, քանի որ դրանցում նախադասությունները ձևակերպված չեն տրամաբանական համակարգի տեսքով: Հենց այդ համակարգային ըմբռնումն է բնորոշ պատմական գիտելիքին, որով այն տարբերվում է տեղեկատվական բազմազան այլ ձևերից:

Պատմաբանի համար շատ վտանգավոր է, այսպես կոչված, «Ֆրոուդի հիվանդությունը»: Ասում են, թե Ֆրոուդը եղել է տաղանդավոր պատմաբան, սակայն ունեցել է մի թուլություն՝ երբեք չգրել ճշմարտությունը³: Առհասարակ, պատմագիտական աշխատություններում ճշգրտության բացակայությունը պայմանավորում են նաև մասնագիտական ոչ բավարար պատրաստականությամբ, շտապողականությամբ, անուշադրությամբ, սեփական հիշողության նկատմամբ չափից ավելի մեծ վստահությամբ, երևակայության խաղի անվերահսկելիությամբ:

³ Տե՛ս **Ланглюа и Сеньобос**. Введение в изучение истории. СПб., 1899, էջ 99:

Պատմական գիտության մեջ չափազանց կարևոր է պատմական աղբյուրների հավաստիության՝ աղբյուրի բովանդակության և նրան համապատասխանող իրականության փոխհարաբերության հարցը: Չէ՞ որ պատմական աղբյուրները և՛ անկրկնելի են, և՛ պատմական գիտելիքների ձևավորման հիմնական միջոցներն են: Պատմաբանները դրանցից են տեղեկատվություն քաղում պատմության համապատասխան բաժինները շարադրելիս: Սա փիլիսոփայության մեթոդաբանության ամենաչնչակված թեմաներից է: Պատմական տեղեկությունը իրականության առնվազն կրկնակի բեկման արդյունք է: Առաջին բեկումը տեղի է ունենում այն ձևավորող սկզբնաղբյուրի հեղինակի կողմից, որի նպատակները, շահերը, նորմերը, արժեքները, իդեալները իրենց ազդեցությունն են թողնում սկզբնաղբյուրի ձևավորման վրա, քանզի նա որոշակի մշակույթի, աշխարհայացքի տեսանկյունից է շարադրում պատմական այդ իրողությունը: Երկրորդ բեկումը տեղի է ունենում այն պատմաբանի կամ պատմաբանների կողմից, որոնք, հենվելով սկզբնաղբյուրի կամ սկզբնաղբյուրների վրա, շարադրում են պատմական դեպքերը, իրադարձությունները, ներկայացնում են պատմական դեմքերին: Պատմաբանը, եթե, իհարկե, ազնիվ է և հավատարիմ իր կոչմանը և եթե չի կատարում քաղաքական պատվեր, շահագրգռված է իր ձեռքի տակ ունենալու առավելագույնս հավաստի տեղեկություն: Էմպիրիկ բնագիտության մեջ մասնագետները դրան հիմնականում հասնում են նույն դիտարկումը և գիտափորձը բազմաթիվ անգամներ կրկնելով՝ տարբեր գիտնականների կողմից, տարբեր տեղերում կատարելով և արդյունքները համեմատելով ու համադրելով: Էմպիրիկ բնագիտության մեջ գիտելիքի ձեռքբերման հիմքերը՝ էմպիրիկ արդյունքները, ինչպես ասացինք, կրկնելի, վերարտադրելի են: Ուստի եթե բնագետը միտումնավոր կամ ոչ միտումնավոր կեղծի դիտարկման կամ գիտափորձի արդյունքները, ասպա դա շատ շուտով կբացահայտվի այլ բնագետների կողմից: Պատմական գիտություններում դա շատ դժվար է անել: Այստեղից էլ հարց է ծագում՝ պատմությունը գիտություն է, թե՞ ոչ:

Որոշ մեթոդաբաններ կարծում են, որ այն գիտելիքը, որի հիմքերը կրկնելի, վերարտադրելի չեն, չի կարելի համարել գիտական⁴: Մենք, իհարկե, համամիտ չենք այդ տեսակետին: Մեր կարծիքով, պետք է ոչ թե նեղացնել գիտության շրջանակները, այլ ընդլայնել: Եվ պատմականորեն այդպես էլ եղել է:

Այժմ փորձենք պարզաբանել, թե սկզբունքորեն հնարավոր է արդյոք հավաստի տեղեկություն քաղել պատմական աղբյուրներից: Կան պատմաբաններ և մեթոդաբաններ, որոնք պատմությունը համարում են երևակայության ազատ գործունեության ոլորտ, այնպիսին, ինչպիսին գեղարվեստական գրականությունն է: Պատահական չէ, որ պատմական հնագույն աղբյուրների առաջին հայ ուսումնասիրողները եղել են գրականագետները: Սակայն էական են տարբերությունները գեղարվեստական գործերի և պատմական աշխատությունների, միևնույն պատմական աղբյուրի գեղարվեստական և պատմական արժեքների միջև: Ասվածը թույլ է տալիս պնդել, որ պատմաբանները բավարար հիմքեր ունեն ասելու, որ իրենք ի վիճակի են հավաստի տեղեկություն քաղել պատմական աղբյուրներից՝ նույնիսկ միտումնավոր կեղծված պատմական գործերից: Այսպիսի եզրակացության ընդհանուր հիմքը այն է, որ մարդը և մարդկությունը, ելնելով իրենց գործու-

⁴ Տե՛ս Кахановский В. П., Лешкевич Т. Г., Матяш Т. И., Фатхи Т. Б. Основы философии науки. Ростов-на-Дону, 2007, էջ 30:

նեության, ստեղծագործության արդյունքներից, ի վիճակի են վերձանելու, ճանաչելու, դատելու, եզրակացություններ անելու ինչպես այդ արդյունքների ստացման եղանակի, այնպես էլ դրանց հիմքերի, էության, հասարակական-քաղաքական վիճակի մասին, կողմնորոշվելու դրանց մեջ: Բացի այդ՝ մարդը իր հոգեկանի ինքնագիտակցման, ինքնաճանաչման միջոցով կարող է ներթափանցել, զգալ, ապրել ուրիշների հոգեկան ապրումները և այդ ամենը շարադրել գրավոր: Սակայն պետք է ասել, որ պատմական աղբյուրները, մանավանդ հին ձեռագրերը, միշտ չէ, որ մեզ են հասել ամբողջական և նախնական տեսքով: Բացի այդ՝ միջնադարում ընդունված է եղել լրացնել և խմբագրել նախկին տեքստերը՝ առանց անձը, ժամանակը, տեղը նշելու: Ընդ որում, տարբեր ժամանակներում թույլ են տրվել միտումնավոր կամ ոչ միտումնավոր սխալներ ու աղճատումներ: Ուստի ժամանակակից պատմաբանները ստիպված են տիտանական աշխատանք կատարել բնագիրը վերականգնելու, ավելացված, խմբագրված մասերը զանազանելու համար՝ մեզ հասած պատմական աղբյուրների բառամթերքը, լեզուն, ոճը, քերականությունը, դրանց պատմական, իմաստային, ներքին տրամաբանական շերտերը համեմատելով, քննադատորեն վերլուծելով, ուսումնասիրելով, երբեմն ոչ բարվոք մասերը վերակառուցելով ու լրացնելով: Երբեմն հարկ է լինում պատմական աղբյուրները մաքրել իմաստային հակասություններից, անհարթություններից, անախրոնիզմներից, ընդ որում, դա պետք է արվի մեծագույն զգուշությամբ, որպեսզի չխախտվի տեքստի նախնական ձևը, լրիվությունը, ամբողջական բովանդակությունն ու ոճը:

Տեքստերի բովանդակությունը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է լինում հայտնաբերել դրանց թաքնված իմաստները, այլաբանությունները, սիմվոլիկ պատկերները այնպես, ինչպես հասկացել է հեղինակը: Ըստ այդմ՝ անհրաժեշտություն է ծագում բացահայտելու պատմական աղբյուրը գրելու ժամանակը, տեղը, պայմանները, հեղինակի անձն ու կենսագրությունը: Եթե դասական էմպիրիկ բնագիտության գիտափորձի արդյունքները հասկանալու համար էական չեն ո՛չ գիտափորձը կատարողի ինքնությունը, ո՛չ տեղը, ո՛չ ժամանակը, ապա պատմական աղբյուրների հավաստիությունը պարզելու համար չափազանց կարևոր է այդ ամենը պարզելը: Դա հնարավորություն է ընձեռում դարաշրջանի պատմական այլ աղբյուրները, մշակութային այլ ձևերը, տվյալ հեղինակի այլ գործերի հետ համեմատելով՝ լրացնելու այդ աղբյուրի ինֆորմացիոն բովանդակությունը՝ ավելի հավաստի, հասկանալի դարձնելով վերջինս:

Հայոց պատմագրության մեջ այդպիսի օրինակներից մեկը պատմահայր Մովսես Խորենացու ծննդյան տեղի, թվի, ժամանակի, գրած աշխատությունների պարզաբանման հարցերն են: Ժամանակի ընթացքում այդ խնդիրները ուսումնասիրել են բազմաթիվ հայագետներ ու պատմաբաններ: Մանրամասն հետազոտելով Մ. Խորենացու աշխատությունների առանձին մասերը, կառուցվածքը, բառամթերքը, պատմաիմաստային շերտերը և այլ առանձնահատկություններ, հենվելով տարբեր հիմքերի վրա՝ հետազոտողները առաջ են քաշել բազմաթիվ վարկածներ, և, ի վերջո, կարծես սպառելով հնարավոր տարբերակների ուսումնասիրությունը, հանգել են միասնական, ընդունելի տեսակետի⁵:

⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 2001, **Մուշեղյան Ա.**, Մովսես Խորենացու դարը, Եր., 2007:

Անշուշտ չի կարելի բացառել, որ հետագայում, երբ գիտամեթոդաբանական, լեզվաբանական միջոցները ավելի զարգանան, նշված հարցերի վերաբերյալ կկատարվեն նորանոր ուսումնասիրություններ: Ընդհանրապես, գիտության զարգացումը, նոր փաստերի հայտնաբերումը, հասարակական-քաղաքական և այլ գործոններն ու փոփոխությունները կարող են հանգեցնել պատմական աղբյուրների հավաստիության աստիճանի փոփոխմանն ու բարձրացմանը: Եվ դա անընդհատ գործընթաց է: Ամեն մի նոր ժամանակաշրջանում պատմաբանները կարծես արդեն ուսումնասիրված աղբյուրներում բացահայտում են նորանոր տեղեկատվության անհայտ շերտեր:

Պատմական աղբյուրների բովանդակությունից հավաստի տեղեկություն քաղելու համար կարևոր է նաև դրանց անաչառ վերլուծությունը, բնագիտական մոտեցումը և անհատական-հասարակական ապաստարանայինացումը: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր պատմական աղբյուրի հեղինակ որոշակի հոգեկերտվածքի, մշակույթի, հասարակական խմբի, դասի, ազգի, առհասարակ ժամանակաշրջանի արդյունք է: Այդ ամենը ոչ միայն նրա հոգեկերտվածքի մասերն են, այլև դաջվում, արտահայտվում են նրա աշխատությունների մեջ: Բացի այդ՝ պատմական աշխատությունները գրվում են որոշակի նպատակներով, որոշակի շահերի, արժեքների, իդեալների տեսանկյունից: Բնականաբար, այդ շերտերի գիտակցումը, բացահայտումը, պատմական աղբյուրները նստվածքներից ազատելը ուրակյալ պատմաբանի կարևոր հատկանիշներից են: Անշուշտ, պատմական աղբյուրներն ուսումնասիրողները ևս ունեն որոշակի հոգեկերտվածք՝ նպատակներ, շահեր, նորմեր, արժեքներ և այլն, որոնք իրենց հետքն են թողնում պատմական տեղեկության ընտրության, դրա անհատական և հասարակական բնույթի ապաստարանայինացման վրա: Այդ է պատճառը, որ մտածողներից ոմանք կարծիք են հայտնում, թե պատմական գիտության մեջ այնպիսի ապաստարանայինացում, ինչպիսին առկա է բնագիտության մեջ, հնարավոր չէ:

Արձանագրենք, որ մենք գործ ունենք առանձնահատուկ գիտության հետ: Ավելին՝ բնագիտական գիտելիքում ևս էմպիրիկ մակարդակը ծանրաբեռնված է տեսական մակարդակով, իսկ տեսական մակարդակը՝ հարացույցով, աշխարհայացքով, մշակույթի որոշակի վիճակով: Նույնիսկ մաթեմատիկական աշխատությունները կրում են հեղինակների անհատական կնիքը: Ուստի և կարելի է եզրակացնել, որ գիտության և ոչ մի բնագավառում բացարձակ ապաստարանայինացում հնարավոր չէ: Պարզապես պատմական գիտելիքում գործ ունենք գիտելիքի ապաստարանայինացման առանձնահատուկ տեսակի հետ, որը պատմական հավաստի գիտելիք ձեռք բերելու համար չափազանց կարևոր գործնական նշանակություն ունի:

Պատմական աղբյուրներից հավաստի տեղեկություն քաղելու համար կարևոր է նաև տվյալ աղբյուրի տեղեկությունը համադրել նույն ժամանակաշրջանի այլ, առանձնապես չեզոք, անկողմնակալ աղբյուրների տեղեկության բովանդակությունների հետ: Եվ որքան հաստատումը մեծ է, այնքան մեծ է նշված աղբյուրի տեղեկատվության հավաստիության աստիճանը: Ընդ որում, պատմական աղբյուրները պետք է դիտարկել, համադրել իրենց ամբողջության, համաձայնեցվածության, ներդաշնակության, լրիվու-

թյան տեսանկյունից: Սակայն դա չի նշանակում, որ պատմական իրականությունը բացահայտելիս պետք է վերցնել այդ հարցի վերաբերյալ գոյություն ունեցող բոլոր պատմական աղբյուրների տեղեկատվական բովանդակությունների միջին վիճակագրականը: Պատմական գիտելիքի հավաստիության շերտը բացահայտելու համար մեծ է նաև պատմաբանի անձնական, սուբյեկտիվ որակների նշանակությունը՝ ազնվությունը, համարձակությունը, բարոյականությունը, անկողմնակալությունը, բարձր կուլտուրան, բազմակողմանի կրթվածությունը, սեփական և հասարակական հոգեկանի նկատմամբ ռեֆլեքսիան, քննադատական վերլուծություն կատարելու միջոցով ուրիշների հոգեկան կերտվածքը, պատմական դեպքերն ու դեմքերին ինտուիտիվ զգալու, հասկանալու և զնահատելու կարողությունը:

АЛЬБЕРТ КАЗАРЯН - Методологические особенности исследования исторических источников. - В статье рассматриваются факторы и критерии, определяющие достоверность исторических источников, уточняющие время, место, условия издания исторического источника, личность автора и его биографию, непредубежденный анализ, критический подход, индивидуальная и общественная десубъективизация исторического источника, сопоставление информационного содержания с информационным содержанием нейтральных источников, относящихся к тому же периоду. А также субъективные качества историка: честность, смелость, нравственность, беспристрастность, уровень культуры и образованности, возможности критико-аналитического и интуитивного понимания и оценки исторических событий и лиц.

ALBERT GHAZARYAN - The methodological peculiarities of historical sources. – The article discusses the methodological peculiarities of the study of historical sources. The research particularly focuses on those factors and standards that lead to accuracy. The author elucidates the time, place, conditions of writing the historical sources, the author's personality and biography, the unbiased analysis, critical approach, individual-public desubjectivism of historical sources, confrontation of the informational content of sources with the informational content of neutral sources referring to the same period. The subjective qualities of the historian include: audacity, morality, impartiality, high culture, comprehensive education, reflection on individual and public psychology - the ability to feel, understand, and appreciate intuitively the psychological nature of others, historical events and people.